

ATOYI TUYUQLARIDA SHAKLDOSHLIK HODISASINING IFODALANISHI

Mamarajabov Dilshod Doniyoroyich

O'zbekiston Respublikasi Navoiy viloyati
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar
boshqarmasi boshlig'i

Annotatsiya : mazkur maqolada omonim va shakldoshlik hodisalariga munosabat bildirilgan. Ushbu tushunchalarning har doim har o'zaro muvofiq kelmasligi, ularning Atoyi tuyuqlarida qo'llanilishiga doir tahlillar keltirilgan.

Abstract : This article deals with the phenomena of homonymy and morphological similarity. The inconsistency of these concepts and their use in Atoyi's works are analyzed.

Аннотация : В статье рассматриваются явления омонимии и морфологического сходства. Анализируется противоречивость этих концепций и их применение в творчестве Атойи.

Kalit so'zlar : omonim, tuyuq, hozirgi o'zbek adabiy tili, sheva, qadimgi turkiy til, tajnis, sema, qo'shimcha

Keywords : homonym, tuyuk, modern Uzbek literary language, dialect, ancient Turkic language, tajnis, sema, addition.

Ключевые слова: омоним, туюк, современный узбекский литературный язык, диалект, древнетюркский язык, таджнис, сема, наречие.

Hozirgi o'zbek tilshunosligida omonimlar deyilganda, shakldosh birliklar anglashiladi. Shu jihatga e'tibor qaratish lozimki, omonim degan atamani aynan shakldosh termini bilan almashtirilishi, nazarimizda, to'liq muvofiq fikr emas. Chunki omonimlar shakla aynan bir xil bo'lgan birliklardir. Shakldoshlik deyilganda, nima nazarda tutilishi, qaysi jihatga e'tibor berish lozimligini ham aniq belgilab olish lozim bo'ladi. Har qanday tilning og'zaki hamda yozma shakli bo'lgani kabi lingvistik jihatdan o'rganilayotgan birliklarning ham shakliy tomoni og'zaki va yozma prinsiplarga amal qiladi. Demak, omonimlar qaysi jihatdan shakldoshlikni belgilash uchun asos bo'ladi: talaffuz yoki imlo nuqtayi nazaridanmi?

Aynan bir xil shaklda yzoilmaydigan, ammo talaffuzi bir xil bo'lgan birliklarga nisbatan omofonlar deyiladi. Chunonchi, yot-yot, tuzsiz-tussiz kabi.

Aslida tarkibi shakldosh bo'lmagan, lekin grammatik shakllar qo'shilishi bilan shakldoshlarga aylanuvchi birliklarga nisbatan omograflar deyiladi. Masalan, qorin+ni=qorni; qor+ni=qorni kabi.

Tilshinosligimizda asos tarkibi ham talaffuz, ham imloviy jihatdan bir xil bo'lgan birliklarga nisbatan omonimlar termini qo'llaniladi. Demak, hozirgi o'zbek tilshunosligi nuqtayi nazaridan shakldoshlik hamda omonimlik terminlarini aynan bir bir lingvistik birlik sifatida qo'llash lozim yoki lozim emasligi haqida aniq tadqiqotlar asosida bir to'xtamga kelish lozim.

Omonimlik hodisasini belgilash uchun har qanday so'zning bosh shakli olinadi va, albatta, bunday birliklarning qanday bosh shaklda berilishi lug'atlarga berilgan. Shuni inobatga olgan holda fe'l turkumiga tegishli bo'lgan birliklarning boshqa turkumlar bilan shakldoshligini belgilash ham chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Jumladan, darsliklarda o't(o'tmoq), o't(olov), o't(o'simlik) kabi birliklar omonim sifatida qayd etiladi, biroq lug'at tarkibi nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, fe'l berilgan boshqa otlar bilan shakldoshlik hosil qila olmaydi.

Badiiy mumtoz matnlar tarkibida tajnis(jinos) san'atini aynan shakldosh birliklar hosil qiladi. Quyida Atoyi tuyuqlarida shakldoshlikning turlicha ko'rinishlarini kuzatishimiz mumkin.

Telbaman shahlo ko'zung olusidin,
Uzmadim bog'ingda vasl olusidin.
Hajr dashtida yugurmog'lig' bila,
Yetmadim vaslingga yo'l olusidin.

Dastlabki misradagi "olusidin" birligining asosi "olus" "nozlanuvchi qarash" ma'nosini ifodalaydi. Mazkur birlik qadimgi tilda "ulas" tarzida qo'llangan: "Bulnap meni ulas ko'z" misrasida "nozlanib boquvchi, o'ziga rom etuvchi" ma'nosini ifodalab kelmoqda. Atoyi tuyuqida otlashgan so'z sifatida qo'llanilgan "olus" so'zi hozirgi Buxoro shevasida "alus" tarzida qo'llanilib, "g'ilay" so'zi bilan sinonimik qatorda tura oladi. Ikkinchi misrada "olu" so'zi umumiy meva ma'nosini ifodalaydi, hozirgi kunda oluning turlicha meva turlarini ifodalashini kuzatish mumkin. Chunonchi, zardolu, qaraolu, gurdaolu, shaftolu, olucha tarzida. Olu ol rangdagi meva ma'nosini ham ifodalashga xizmat qiladi. To'rtinchi misrada "olus" so'zi keltirilgan, hozirgi kundagi "olis" so'zining ayni o'zidir. Demak, har uchala so'z shakldoshligi qo'shimchalar qo'shilishi va matn talaba bilan yuzaga kelgan.

Keyingi badda ikki so'zni shakldosh sifatida qo'llash yordamida tajnisning go'zal namunasi paydo bo'lgan.

Gar desam, bog'i visoling nori bor,
Olma deb achchig'lab aytur: Nori bor!
Ishq naxli ko'z yoshimdin suv ichib,
Barg-u borini shararlig' nori bor.

Dastlabki misradagi “nori bor” birikmasini “meva” ramziy ma’no ifodalab, go’zallik, ko’zga yaqqol tashlanib turuvchi semalarini ifodaaydi. Ikkinchi misrada “Nori bor” “nari bor” birikmasidir. To’rtinchi misrada esa “nori bor” “guldagi dog’” ma’nosini ifodalashda xizmat qilgan. Ikkinchi misradagi “Nori bor” birikmasi Atoyi davrida ham nari, ham nori tarzida qo’llangan. Ijodkor matn talabi bilan ikkinchi ko’rinishdan foydalangan. Mazkur badda ham shakldoshlikning mutlaq va qo’shimcha qo’shilgandan keyingi holatlarini kuzatish mumkin.

Ey ko’ngul, bu kecha ul oy sori bor,

Oh otin yorutmakim, ag’yori bor.

Tuxmi mehr etkim muhabbat bog’ida,

Dard barg ochti-yu g’am kelturdi bor.

Mazkur baddagi tajnisni hosil qilgan birliklarni to’liq omonim sifatida baholash mumkin, chunki har uchala so’zning talaffuz va yozma shakli aynan bir xillikka asoslanadi. Dastlabki misradagi bor harakatni, ikkinchi misradagi bor mavjudlikni, to’rtinchi misradagi bor esa yuk ma’nosini ifodalashga xizmat qilgan. Aruz vazni talabiga ko’ra to’rtinchi misradagi bor(yuk) birligi tarkibidagi unli tovush boshqalariga nisbatan biroz cho’ziqroq talaffuz qilinadi.

Sha’m yanglig’ yonadur boshimda o’t,

Ko’z yoshimdin yer yuzinda undi o’t.

Qon yoshim qildi yo’lungni lolazor,

Muncha taqsir ayladim, qonimdan o’t.

Dastlabki misrada olov, otash, ikkinchi misrada “o’simlik” ma’nosida “o’tmoq, kechmoq” ma’nosida kelgan. Matn tarkibida “taqsir” so’zi hozirgi o’zbek tilida hurmatli kishilarga nisbatan qo’llaniladi. Aslida, bu so’z arab tilidan olingan bo’lib, “qusr, kamchilik” ma’nolarini ifodalaydi. Atoyi aynan asl ma’nosida qo’llangan. Barcha tajnisni hosil qilgan so’zlar to’liq omonim hisoblanadi.

Bodasiz betobmen bu kecha men,

La’ling istab emdi jondin kechamen.

Sohili maqsadg’a yetgaymanmu deb,

Ko’z yoshim daryosida suv kechamen.

Dastlabki misrada ikkita so’z “kecha men”, ikkinchi misradagi “kechamen” kechmoq ma’nosida, to’rtinchi misradagi “kechamen” so’zi “suvdan, yo’ldan, ariqdan kechmoq” ma’nosida qo’llaniladi.

Jilva aylab sakraturda sarkash ot,

Noz o’qin javlon etib jonimg’a ot.

Itlaring xaylig’a xizmat ayladim,

Qo’y dilar ahli vafo deb manga ot.

Mazkur tuyuqda ham omonim birliklarning qo'llanilishi to'liq amal qiladi. Adabiy tilda omonim sanaluvchi birliklar qadimgi turkiy til va shevalar doirasida shakldosh sanalmasligi ham mumkin. Jumladan, qarluq lahjasida ot, o'g'uz lahjasida a:d tarzda qo'llaniladi hamda omonimlik xususiyatini yo'qotadi. Tuyuq tarkibida keltirilgan omonim birliklarning qadimgi turkiy tilda ham shakldosh bo'lganligini kuzatish mumkin.

Dilrabo,hajring o'tida yonamen,
O'rtanib vasling tilarman yona men.
Ka'ba azmidin manga san muddao,
Bo'lmasang, albatta, andin yonamen.

Banddagi tajnisni hosil qiluvchi birliklarning semantik xususiyatiga e'tibor qaratsa, hozirgi o'zbek adabiy tili bilan munosabatida o'zgachalik ko'zga tashlanadi. Birinchi misradagi "yonamen" hozirgi kunda ham shakl va ma'no jihatidan ayni shu holatda ishlatiladi, ikkinchi misradagi "yona" so'zi tarkibida –a holat ravsihdoshi qo'llanilgan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida ravishdosh sifatida yakka holda ishlatilmaydi, ya'ni "yona-yona" tarzida harakat-holat belgisini ifodalaydi, yakka holda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va qo'shma fe'llarning tarkibiy qismi sanaladi, ravishdoshda xos vazifa bajarmaydi. To'rtinchi misradagi "yonamen" "qaytmoq, bormaslik" kabi ma'nolarni aks ettirmoqda.

Demak, tuyuqlarni hosil qilishda to'liq, vaziyat taqozosiga ko'ra va ijodkorning badiiy maqsadini aniq ifodalash uchun turlicha shakldoshliklardan foydalanilishi mumkinligi oydinlashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов Ф., Шоабдурахмонов Ш., Ҳожиёв А. Ўзбек тили грамматикаси. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. –610 б.

2. Abdushukurov B. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2020. – 171 b.

3. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. XIV аср иккинчи ярми - XX аср боши. – Тошкент: Фан, 2007. – 146 б.

4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили кўшма, жуфт ва такрорий сўзлар.
– Тошкент: Ўзфанакадемнашр, 1963. – 144 б.

5. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 112 б.

6.kh-davron. uz